

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes yng
Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Mary Owen – ail i Ann Griffiths?

Yn ôl lolo Morganwg, mae Bro Morgannwg yn ymestyn o Afon Rhymni i'r dwyrain o Gaerdydd draw hyd at dref Aberafan. Felly, gan y cynhelir Eisteddfod yr Urdd ddiwedd mis Mai ym Mharc Margam, ym mhen gorllewinol y Fro, mae'n briodol ein bod yn rhoi sylw yng ngholofn 'Llys a Llan' y tro hwn i'r emynyddes Mary Owen (1796–1875), a hynny nid yn unig oherwydd ei chysylltiadau ag ardal yr Eisteddfod, ond hefyd am fod eleni yn 150 mlwyddiant ei marwolaeth.

Yn sgil Diwygiad Methodistaidd y 18fed ganrif, cafwyd ffrwydrad o emynau Cymraeg. Amcangyfrifir fod dros 3,000 ohonynt wedi eu hysgrifennu yn ystod y ganrif honno, a thros 800 o'r rheini gan yr un y gallwn ei alw'n 'Frenin yr Emyrn Cymraeg', sef William Williams (1717–91) o Bantycelyn. Ac fe barhaodd y ffrwydrad hwnnw i mewn i'r ganrif ddilynol, oherwydd lluniwyd miloedd o emynau Cymraeg yn ystod y 19eg ganrif hefyd.

Nid yn unig yr oedd cynnyrch emynyddol y ddwy ganrif hynny'n sylweddol o ran maint, ond roedd hefyd yn nodedig o ran ansawdd. Ym marn beirniad llenyddol fel Bobi Jones (1929–2017), er enghraifft, emynau oedd cynnyrch llenyddol gorau'r Gymraeg yn y 18fed ganrif a'r 19eg ganrif. Yn wir, aeth Owen M. Edwards (1858–1920) mor bell â dweud mai 'emynau Cymru yw gogoniant ei llenyddiaeth'; ac mae'r canu brwdfrydig ar emynau a ddaeth yn nodwedd gynyddol ar y diwylliant Cymraeg o ganol y 18fed ganrif ymlaen, yn gyfrifol i raddau fod Cymru wedi ennill yr enw yn rhyngwladol o fod yn 'Wlad y Gân'.

Un peth trawiadol am 'oes aur' yr emyn Cymraeg yn y 18fed ganrif a'r 19eg ganrif yw bod cyn lleied o emynau'r cyfnod hwnnw wedi eu hysgrifennu gan fenywod. Mae hynny ychydig yn annisgwyl o gofio fod rhai fel Williams Pantycelyn wedi annog Cristnogion benywaidd 'i weddio Duw, ac i ganu mawl [...] ac i seinio allan ei glod Ef yn yr eglwys ar gyhoedd', a bod pob tystiolaeth yn awgrymu fod benywod yn amlwg iawn eu canu brwd yn seiadau'r Methodistiaid.

Un rheswm posibl am y prinder emynau hwnnw gan fenywod yw mai byd gwrywaidd i raddau helaeth oedd byd argraffu a chyhoeddi yn y cyfnod dan sylw. Efallai, felly, fod llawer mwy o emynau wedi eu cyfansoddi gan fenywod yn ystod y canrifoedd hynny, ond eu bod heb oroesi am eu bod ar lafar neu mewn llawysgrif yn unig, a heb gyrraedd print.

Yr enghraifft amlwg o hynny yw Ann Griffiths (1776–1805) – y byddwn yn dathlu 250 mlwyddiant ei geni yn 2026. Os Williams Pantycelyn yw 'Brenin yr Emyrn Cymraeg', hi yn ddi-os yw'r 'Frenhines'. Ond er bod Ann Griffiths yn cael ei chydabod yn rhyngwladol fel emynyddes o'r radd flaenaf, byddwn wedi colli ei hemynau oni bai fod cyfeillion wedi eu cofio a'u cofnodi a threfnu eu cyhoeddi ar ôl iddi farw.

Oherwydd nid oedd unrhyw fwrriad gan Ann ei hun i'w phenillion gael eu cyhoeddi na'u defnyddio gan gynulleidfaoedd. Yn wir, gwrthodai bob anogaeth i'w cyhoeddi. 'Na', meddai; 'rwy'n eu cyfansoddi er cysur i mi fy hun.' Hynny yw, i Ann roedd ei phenillion yn debyg i gofnodion mewn dyddiadur ysbrydol personol.

Ond beth bynnag yw'r esboniad am y prinder emynau gan fenywod, mae'n wir dweud mai ychydig iawn o emynau Cymraeg gan fenywod o'r 18fed ganrif a'r 19eg ganrif sydd wedi cyrraedd ein casgliadau emynau. Dim ond gwaith hanner dwsin o emynyddesau Cymraeg o'r canrifoedd hynny sydd yn y llyfr emynau cydenwadol, *Caneuon Ffydd* (2001), er enghraifft. Mae 14 emyn gan Ann Griffiths yn y casgliad hwnnw, ond am y pum emynyddes arall, un emyn yr un o'u gwaith sydd yn *Caneuon Ffydd*, ac eithrio Mary Owen, oherwydd mae dau o'i hemynau hi yn y casgliad, sef 'Caed modd i faddau beiau' ynghyd â'i hemyn mwyaf poblogaidd erbyn heddiw, sef 'Dyma gariad, pwy a'i traetha?'

Ganed Mary yn Ynysmaerdy, Llansawel (*Briton Ferry*), tua dwy filltir i'r de o dref Castell-nedd, yn 1796, yr ieuengaf o bum plentyn David a Mary Rees. Byddai hi'n byw yn Llansawel a'r cyffiniau agos am y cyfan bron o'i bywyd, gan farw yno yn 1875. Ac yn ystod ei bywyd hir, bu'n dyst i newidiadau aruthrol yn Llansawel ei hun ac yn yr ardaloedd cyfagos yn sgil y diwydiannu enfawr a welwyd ynddynt yn ystod y 19eg ganrif. Er enghraifft, ychydig dros 250 oedd poblogaeth Llansawel yn 1801, ond erbyn i Mary farw yn 1875 roedd wedi cynyddu i tua 5,000.

Cafodd Mary – 'Mary Rees' fel yr oedd yn ei hieuencid – fagwraeth Gristnogol. Roedd ei thad yn ddiagon yn eglwys Annibynnol Maes-yr-haf, Castell-nedd – yr eglwys Ymneilltuol hynaf yn y rhan honno o Forgannwg, a'i gwreiddiau yn mynd yn ôl i gyfnod y Piwritaniaid yn yr 17eg ganrif – a chofrestrwyd cartref y teulu yn Llansawel yn fan ar gyfer addoliad Ymneilltuol yn Ebrill 1809. Yna, ar ochr ei mam, Mary Bateman, perthynai i deulu amlwg ym mywyd crefyddol ardal Llansawel a'r tu hwnt, ac yn eu plith Matthew Henry (1662–1714), awdur esboniad enwog a dylanwadol iawn ar y Beibl.

Cafodd Mary ei hun dröedigaeth yn 1814, yn 18 oed, yn sgil gwrandio ar bregeth yng nghapel Annibynnol Ebeneser, Abertawe, gan Matthew Wilks (1746–1829), un o sylfaenwyr Cymdeithas Genhadol Llundain yn 1795 – cymdeithas a dderbyniodd lawer o gefnogaeth gan Annibynwyr a Methodistiaid Cymru o'i dechreuadau. Soniwyd mewn erthygl flaenorol yng nghyfres 'Llys a Llan' (yn rhifyn Hydref 2024) am gefnogaeth frwd rhai o bobl Castell-nedd a'r cyffiniau, gan gynnwys teulu'r diwydiannwr pwysig, Joseph Tregelles Price (1784–1854), i'r mudiad cenhadol ac i'r mudiad i ddileu caethwasiaeth, ac roedd Mary hithau yn un o'r rhai a gefnogai'r achosion hynny.

Yn Awst 1825, newidiodd Mary ei chyfenw o Rees i Davies wrth briodi Capten Thomas Davies. Roedd ef yn adeiladydd a pherchennog llongau yng Nghastell-nedd, a dywedir iddynt dderbyn llestri hardd yn darlunio ei longau yn anrheg briodas. Ganed dwy o ferched iddynt, sef Mary Ann yn 1828 a Sarah yn 1830. Ond bu trychineb. Yn Rhagfyr 1830, wrth i'w long *Providence* gludo mwynau o Gastell-nedd i Gernyw, suddodd mewn storm yng nghyffiniau Ynys Wair (*Lundy*) a boddwyd Thomas. Roedd ei ferch, Sarah, ond yn wyth mis oed ar y pryd.

Newidiodd Mary ei chyfenw eto yn 1836, pan briododd Robert Owen, un a aned yn ardal Llanfyllin yn 1790 ac a fu'n weinidog yn sir Gaernarfon cyn symud i eglwys Annibynnol Seion, Cwmafan, yn 1834. Ond cyn diwedd ei gyfnod yng Nghwmafan, daeth i'r amlwg fod Robert wedi mynd 'i afael y ddiod'. Symud i Abertawe yn 1840 fu ei hanes ef a Mary a'i merched. Yna, yn 1841, derbyniodd alwad i ofalu am Garmel, eglwys yr Annibynwyr yn Llansadwrn, ger Llanwrda yn sir Gaerfyrddin. Ond rhoddodd Robert y gorau i'w weinidogaeth yno yn 1844, a bu'n grwydryn o alcoholig yng ngogledd Cymru o hynny hyd ei farwolaeth yn 1857. Yn ganlyniad, dychwelodd Mary a'i merched i Lansawel, ac yno y treuliodd hi weddill ei bywyd. Ac yn Llansawel hefyd y bu farw ei gŵr, Robert Owen, gan i Mary drefnu iddo ddod yno yn ei salwch olaf, iddi hi allu gofalu amdano.

Bywyd helbulus a gafodd Mary ar lawer cyfrif, felly, a dweud y lleiaf. Ond mae pob tystiolaeth yn awgrymu fod y ffydd gadarn a fynegir yn ei hemynau wedi aros yn nodwedd ar ei bywyd hyd y diwedd.

Dechreuodd Mary ysgrifennu emynau pan oedd tua 15 mlwydd oed, ac erbyn ei chyfnod yng Nghwmafan, roedd wedi llunio digon iddi allu cyhoeddi

casgliad o 71 ohonynt yn 1839 dan y teitl *Hymnau ar Amryw Destunau*. Dywedir ar yr wyneb ddalen, gyda llaw, mai yng Nghwmbychan yr oedd yn byw yr adeg honno – sef enw arall ar bentref Cwmafan.

Roedd y bardd a'r beirniad llenyddol Caledfryn (William Williams, 1801–69), gweinidog gyda'r Annibynwyr a oedd yn ffigur blaenllaw ym mywyd llenyddol a chrefyddol Cymru yn ei ddydd, yn gyfaill i Mary Owen. Dywedir y byddai Mary yn hoff iawn o lunio penillion er mwyn 'corffori ei theimlad' yn dilyn clywed pregethau, ond nad oedd ganddi unrhyw furiad i'w cyhoeddi nes i Galedfryn – a oedd yn weinidog yng nghapel Pendref, Caernarfon, ar y pryd – alw heibio rywbryd a'u gweld a chynnig trefnu eu hargraffu'n gyfrol. Ef hefyd a luniodd y gair o gymeradwyaeth, dyddiedig 18 Medi 1839, sydd ar ddechrau'r gyfrol honno. Ynddo, dywed Caledfryn nad oedd ganddo'r amheuaeth leiaf y byddai'r 'emynau blasus a dirodres' oedd yn y gyfrol 'yn foddion i ddiddanu a chysuro' Cristnogion ar eu taith trwy'r byd. Dywedodd hefyd y byddai'n hoffi gweld 'ychwaneg o wragedd crefyddol yn efelychu mwy ar y Gristiones ostyngedig a hunanymwadol hon, drwy droi eu doniau a'u galluoedd' i'r un cyfeiriad â hi.

Profodd *Hymnau ar Amryw Destunau* (1839) yn hynod boblogaidd. Aeth i ail argraffiad yn 1840, pan oedd Mary Owen yn dal yng Nghwmafan, ac yna i drydydd a phedwerydd argraffiad yn 1841 ac 1842. Dyna, felly, bedwar argraffiad mewn pedair blynedd! Erbyn argraffiad 1842, roedd cyfanswm yr emynau wedi tyfu o 71 i 82. Ac os byw ac iach, trown y tro nesaf i edrych ar gynnwys ei chyfrol o emynau ac ar nodweddion Mary Owen fel emynyddes.

(*I'w barhau*)